

تحلیل شیوه‌های بازنمایی گزینش خبر، بر مبنای رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی

فردوس آفاگل‌زاده^۱، مسعود دهقان^{۲*}

۱. دانشیار زبان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دکتری زبان‌شناسی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

پذیرش: ۹۲/۲/۲

دریافت: ۹۱/۱۰/۲

چکیده

در این پژوهش که در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی^۱ انجام شده است، خبر^۲ رسانه‌ها بررسی می‌شود؛ زیرا رسانه‌ها بیش از متون دیگر، موضوع تجزیه و تحلیل گفتمان قرار می‌گیرند. هدف کلی مقاله، پایه‌ریزی یک چارچوب تحلیلی برای پژوهش در نظم گفتمان رسانه‌ای معاصر است. نگارندگان می‌خواهند تأثیر عوامل غیرزبانی را بر گزینش واژگان به کار رفته در خبر رسانه‌ها، بررسی و تحلیل کنند. داده‌های پژوهش از اخبار چهار رادیوی جمهوری اسلامی ایران، آمریکا، فردا و اسرائیل جمع‌آوری شده‌اند که خبر فارسی پخش می‌کنند. این داده‌ها در چارچوب راهکارهایی مانند تعمیم‌شدگی واژگانی^۳، عبارات خطابی^۴ و واژگانی‌شدگی افراطی^۵ ارزیابی می‌شوند. روش انجام این پژوهش مقایسه‌ای است و خبرهای مشترک رادیوهای مورد بررسی با هم مقایسه می‌شوند.

واژگان کلیدی: تحلیل گفتمان انتقادی، زبان‌شناسی نقش‌گرا، زبان و قدرت، خبر، عوامل غیرزبانی.

۱. مقدمه

در تحلیل گفتمان انتقادی، زبان نوعی کنش اجتماعی است؛ بنابراین بر نقش گفتمان در تولید کردارهای اجتماعی، بزرگنمایی و تحریف هویت‌ها و چگونگی سهم بودن گفتمان در تغییر و تداوم فرآیندهای اجتماعی، تمرکز می‌شود.

در این پژوهش ابتدا چارچوب تحلیلی را بررسی و ارزیابی می‌کنیم و سپس گزیده‌های

مجموعه خبری رادیوهای مختلف و برنامه رویدادهای جاری روز را توضیح می‌دهیم. می‌کوشیم با بررسی متون رسانه‌ها، روابط قدرت پنهان و ناشناخته را در گزینش^۱ و تدوین خبر آشکار کنیم.

گفتمان رسانه‌ها بیش از متون دیگر موضوع تجزیه و تحلیل گفتمان انتقادی است؛ زیرا رسانه‌ها نماینده فرهنگ، سیاست و زندگی اجتماعی مردم یک جامعه هستند و خبر گونه‌ای از زبان است که درک کارکردش، در فهم نقش زبان در جامعه مؤثر است.

پرسش اصلی پژوهش این است که تصویری که این رادیوهای فارسی‌زبان از یک رویداد واحد نشان می‌دهند، متفاوت است یا نه؟ اهمیت پژوهش در این است که به ما آگاهی می‌دهد تا هر خبری را به عنوان تصویری عینی از واقعیت^۲ نپنداریم و به نیت تهیه‌کننده خبر دقت کنیم تا بدانیم از چه زاویه‌ای به ترسیم خبر پرداخته است. باور داریم که در خبر رسانه‌ها تصاویر متعددی از آنچه در دنیای واقعی رخ می‌دهد ترسیم می‌شود؛ یعنی ایدئولوژی، جهان‌بینی، باور و عقاید افراد یا گروه‌ها در قالب ساختار زبان ایفای نقش می‌کند و در این میان، زبان نقش واسطه و میانجی را ایفا می‌کند. دلیل ترسیم تصاویر متعدد از واقعیت در جهان خارج، این است که هر شخصی ممکن است از زاویه^۳ دید^۴ خود و با توجه به تجارب و خواسته‌های خود، به یک رویداد یا حادثه‌ای بنگرد.

۲. پیشینه پژوهش

تحلیل گفتمان در دهه هفتاد رونق گرفت. گرچه در دهه شصت جرقه‌هایی زده شده بود، حاکمیت دستور «گشتاری-زایشی» چامسکی^۵ (1965) مانعی بر سر راه پرداختن جدی به رابطه زبان و جامعه بود؛ زیرا این دستور بر ساختارهای واجی، صرفی و نحوی جملات منفرد و خارج از متن و بافت، متمرکز شده بود. چامسکی در همین ایام، به «جامعه همگن و گویشور ایده‌آل» معتقد بود؛ بنابراین زبان را جدا از جامعه و به صورت پدیده‌ای ذهنی و انتزاعی در نظر می‌گرفت و در بررسی و مطالعه زبان، جمله‌های جدا از متن و بافت را به عنوان داده استفاده و ارزیابی می‌کرد.

تحلیل گفتمان انتقادی شاخه‌ای از زبان‌شناسی است که زبان را در ارتباط تنگاتنگ با جامعه و بافت غیرزبانی آن در نظر می‌گیرد و گرایشی است که از بطن جامعه‌شناسی جوانه

زده است. در تحلیل گفتمان انتقادی، علاوه بر اطلاعات بافت موقعیتی^۱ و غیرزبانی، اطلاعات سطوح بالاتر و انتزاعی‌تر، بافت تاریخی-فرهنگی، روابط و ساختار قدرت و جهان‌بینی در شکل‌گیری زبان دخیل دانسته می‌شوند.

ون دایک هدف تحلیل گفتمان انتقادی را افشاء، اطلاع دادن و ایستادگی در برابر نابرابری اجتماعی می‌داند (Van Dijk, 1991: 960). به نظر وی با چنین تحلیلی می‌توانیم گونه‌های گفتمانی را که از قدرت سوءاستفاده می‌کنند و به بی‌عدالتی منجر می‌شوند، بررسی و ارزیابی کنیم. تحلیل گفتمان انتقادی، با کنار زدن جامهٔ زبان از تن ایدئولوژی‌های پنهان در متون، به آشکار کردن آن‌ها می‌پردازد و از آنجا که همیشه افراد و گروه‌های مسلط، زبان را برای تقویت چنین ایدئولوژی‌هایی به کار می‌گیرند، زبان را باید مورد تحلیل و کنکاش قرار دهیم. در این میان، در تحلیل‌های انتقادی، گفتمان رسانه‌ها بیشتر مورد نظر پژوهشگران قرار می‌گیرد؛ زیرا رسانه‌ها نشانهٔ روابط اجتماعی، تاریخی، فرهنگی و سیاسی افراد یک جامعه هستند. گفتنی است که زبان‌شناسانی چون کرس، هاج و فالر، پیشگامان تحلیل گفتمان رسانه‌ای هستند که در این مورد نظریه‌هایی را ارائه کرده‌اند. در حال حاضر، نورمن فرکلایف، مریل و توماس بلور، ریچاردسون، وندایک و ون لیوون، تحلیلگران و نظریه‌پردازان فعال در زمینهٔ تحلیل گفتمانی هستند.

در داخل ایران تحقیقات ارزشمندی در قالب مقاله و رساله انجام شده است. آقاگل‌زاده (۱۳۸۵، ۱۳۸۹) معتقد است که گفتمان رسانه‌ای همواره در درون فرآیندهای اجتماعی- فرهنگی دیگر در حال تغییر است و تحلیل گفتمان علاوه بر رسانه‌ها، بر حوزه‌های اجتماعی مرتبط با آن‌ها نیز تأثیر می‌گذارد.

فرحبخش (۱۳۸۰) در پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد خود، با عنوان بررسی نحوهٔ نگرش مطبوعات ایران به مواد مخدر و اعتیاد، به تجزیه و تحلیل محتوای روزنامه‌های ایران، اطلاعات، کیهان و همشهری پرداخته است. وی در پژوهش خود نشان می‌دهد که مسئولان چه موضوعاتی را در این زمینه برجسته‌تر می‌کنند. آقاگل‌زاده (۱۳۸۱) در رسالهٔ دکتری خود، ابعاد مختلف رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی را معرفی می‌کند و شیوه و روش تحقیق در متون مطبوعاتی را مورد بررسی قرار می‌دهد. یارمحمدی (۱۳۸۳) در کتاب *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*، ابعاد تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی را به‌خوبی معرفی کرده است. خیرآبادی

(۱۳۹۰) در مقاله «انگارهٔ زبان‌شناختی نگارش و گزینش خبر: رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی» که بر گرفته از رسالهٔ دکتری وی است، با دید انتقادی به روابط نابرابر قدرت و ایدئولوژی نهفته در ورای هر گفتمان، توجه کرده است.

رسانه‌ها^{۱۱} به دلیل داشتن مخاطبان بسیار، بیش از متون دیگر موضوع تجزیه و تحلیل انتقادی قرار می‌گیرند. آن‌ها نمایندهٔ فرهنگ، سیاست و خط‌مشی افراد در جامعه هستند و کارشان واقعیت‌سازی یا استفاده از زبان است. تصویری که رسانه‌های مختلف از یک رویداد یا واقعیت ترسیم می‌کنند بسیار متفاوت است. درست است که در عالم واقعیت تنها یک رویداد اتفاق افتاده است؛ اما در عالم رسانه‌ها چندین تصویر از آن ترسیم می‌شود؛ یعنی واقعیتی را تحریف می‌کند که نابرابری‌های اجتماعی از دید آن رویداد پوشیده و مسکوت می‌ماند. آقاگل‌زاده (۱۳۸۹) بیان می‌کند که هر قدر گسترهٔ یک رسانهٔ گروهی بیشتر باشد، تقابل ایدئولوژی‌های بیشتر و راهکارهای کلامی بیشتری را در آن می‌توانیم جست‌وجو کنیم. وی تأکید می‌کند که زبان رسانه‌ها چندان قابل اعتماد نیست و باید با دیدهٔ شک و تردید به آن‌ها نگریست و آن‌ها را مورد نقد و بررسی قرار داد.

۳. چارچوب نظری^{۱۲}

در این پژوهش، تحلیل خود را در چارچوب رویکرد نقش‌گرایی^{۱۳} به زبان ارائه می‌کنیم. این رویکرد در ارتباط با تحلیل متن و گفتمان ارزیابی می‌شود.

هالیدی (۱۹۸۵) و هالیدی و متیسن (۲۰۰۴) دستور خود را نقش‌گرا می‌دانند؛ زیرا باور دارند چارچوبی که دستور بر مبنای آن استوار است از سه جنبهٔ مجزا و در عین حال مرتبط نقشی تشکیل می‌شود. این سه جنبه عبارت‌اند از:

- تفسیر آن از متن^{۱۴}؛

- تفسیر آن از نظام^{۱۵}؛

- تفسیر آن از عناصر ساختارهای زبانی؛ یعنی هر عنصر در زبان، با اشاره به نقش آن در کل نظام زبانی و ارتباط آن با عناصر دیگر توضیح داده می‌شود.

در میان تحلیلگران گفتمان انتقادی، استفاده از انگارهٔ نقش‌گرای هالیدی به عنوان بهترین انگارهٔ موجود برای بررسی ارتباط میان ساختار زبان و ارزش‌های اجتماعی، در تحلیل متون مرسوم است. تحلیلگرانی چون فالر و فرکلایف، گاه با رویکردها و داده‌های متفاوت، در قالب

این نظریه به تحلیل متون پرداخته‌اند.

هالیدی با طرح سه فرانش اصلی، نظریهٔ نقش-بنیاد^{۱۶} را به جزئیات زبان نزدیک‌تر می‌کند. این فرانش‌ها عبارت‌اند از:

- فرانش تجربی یا اندیشگانی^{۱۷}؛

- فرانش بینافردي^{۱۸}؛

- فرانش متنی^{۱۹}.

به باور هالیدی، زبان «ساختار در اختیار تجربه قرار می‌دهد». فرانش تجربی از طریق مکانیسم‌های ساختاری، همچون مقوله‌بندی واژگانی، متعدی بودن و همپایگی، شبکه منسجمی را تشکیل می‌دهد که از طریق آن دید سخنگو، یعنی دید جامعه، دید متن، دید گونهٔ کاربردی از جهان با میانجی‌گری حاصل می‌شود. فرانش بینافردي به مفاهیمی چون «نمود»، «وجهیت» و «ارزیابی» می‌پردازد و همهٔ انتخاب‌هایی را که در بیان معانی بینافردي داریم، توصیف می‌کند. فرانش متنی به مفاهیمی چون «مبتدا»^{۲۰}، «خبر»^{۲۱} و «انسجام»^{۲۲} می‌پردازد و ترتیب گروه‌ها و عبارات را در بند باز می‌نمایاند.

تحلیل گفتمان انتقادی بیشتر در محدودهٔ رشته‌هایی چون روان‌شناسی اجتماعی، سیاست و حقوق و همهٔ نظریه‌های علمی به کار می‌رود. تحقیقات بین‌رشته‌ای با شرکت و همکاری زبان‌شناسان و اعضای رشته‌های دیگر، در مواردی چون سخن رسانه‌ها، سخن آموزش و پرورش و ... پا می‌گیرند و شکوفا می‌شوند.

دستور نقشی- نظام‌مند^{۲۳} (سیستمیک) نقش‌گرایی ام. ا. کی. هالیدی^{۲۴}، یک رویکرد «ساختی- واژگانی است که مبنای آن مفهوم انتخاب است؛ انتخاب از میان شبکه‌ای از گزینه‌های مرتبط با هم (Halliday, 1994). گویشوران هر زبان با استفاده از منابع غنی، گزینه‌هایی را انتخاب می‌کنند که زبان در اختیارشان قرار می‌دهد تا گفتمانی را خلق کنند که معنای ذهنی آن‌ها را منتقل کند. انتخاب هر گونهٔ زبانی، تحت تأثیر عوامل غیرزبانی است؛ یعنی عواملی چون نژاد، دین، جنسیت، سن، طبقهٔ اجتماعی و ... می‌تواند بر انتخاب واژگان توسط فرد تأثیر بگذارد و به همین دلیل آنچه منعکس می‌شود واقعیت نیست؛ زیرا قصد و ارادهٔ انسان در ترسیم آن دخالت دارد. به گفتهٔ برگر و توماس، واقعیت کیفیتی است مربوط

به پدیده‌هایی که مستقل از اراده ما، هستی دارند (Berger & Thomas, 1967: 13). برخی از مفاهیم نظری تحلیل گفتمان انتقادی، از قبیل تعمیم‌شدگی واژگانی، عبارات خطابی، واژگان‌شدگی افراطی، ایدئولوژی، قدرت و کردار اجتماعی را در بخش تحلیل داده‌ها به صورت مفصل خواهیم آورد.

۴. روش‌شناسی تحقیق

هدف اصلی این مقاله، بررسی تأثیر عوامل غیرزبانی بر گزینش واژگان در خبر است. از دیدگاه سنتی، شناخته‌شده‌ترین راه مطالعه ایدئولوژی و زبان، تحلیل اقلام واژگانی است. کلمات ممکن است به گونه‌ای انتخاب شوند که ارزش‌ها و هنجارهایی داشته باشند؛ بنابراین ممکن است برای بیان یک قضاوت ارزشی، مانند تروریست یا نژادپرست، به کار روند. هرچند گزاره‌های زیادی، مانند زیبا، کثیف و ... وجود دارند که در حالت طبیعی برای بیان یک نظر به کار می‌روند، گزاره‌های دیگری، مانند آلوده، دموکراتیک، هوشمند و ... هم وجود دارند که بسته به اینکه یک سیستم ارزشی یا معرفتی چه پیش‌فرضی از آن‌ها دارد، می‌توانند واقع‌گرایانه یا ارزیابانه باشند.

همان‌گونه که زبان تحت تأثیر عوامل متعدد اجتماعی، تاریخی، فرهنگی و سیاسی قرار دارد، متن هم که از واژگان نشئت گرفته است، می‌تواند تحت تأثیر این عوامل باشد. داده‌هایی که در این تحقیق به کار برده‌ایم، از اخبار چهار رادیوی جمهوری اسلامی ایران، آمریکا، فردا و اسرائیل جمع‌آوری شده‌اند که خبر فارسی پخش می‌کنند. این داده‌ها را در چارچوب راهکارهایی چون تعمیم‌شدگی واژگانی، عبارات خطابی و واژگان‌شدگی افراطی، ارزیابی و تحلیل می‌کنیم. پرسش اصلی پژوهش این است که تصاویری که این رادیوهای فارسی‌زبان از یک رویداد واحد نشان می‌دهند با یکدیگر متفاوت هستند یا نه؟ چنین پژوهشی از نوع مقایسه‌ای است و خبرهای مشترک رادیوهای مورد بررسی با هم مقایسه می‌شوند. همچنین جمع‌آوری داده‌ها هم‌زمان با تظاهرات مردم لیبی علیه حاکم وقت (سرهنگ قذافی) در پایان سال ۱۳۸۹ و اوایل ۱۳۹۰ هجری شمسی و اظهارات رادیوهای یاد شده در این مورد، انجام شده است.

۵. تحلیل داده‌ها

در این بخش، به تحلیل و ارزیابی بخش‌هایی از اخبار رادیوهای گوناگون می‌پردازیم. واژگان به‌کاررفته در رسانه‌ها، اعم از اسم، صفت، فعل و قید را در چارچوب راهکارهای تعمیم‌شدگی واژگانی، عبارات خطابی و واژگان‌شدگی افراطی، ارزیابی و تحلیل می‌کنیم. مجریان رسانه‌ها می‌توانند با استفاده از واژگان متفاوت، جهانی را به تصویر بکشند که با دنیای واقعی آن کاملاً متفاوت است؛ زیرا بیشتر مردم نمی‌توانند به اصل یک حادثه یا رویداد، مستقیماً دسترسی داشته باشند. هریک از واژگان «سرباز»، «مزدور» و «مجاهد» که برای نامیدن یک شخص به کار می‌روند، در فرهنگ ما ارزش خاصی دارند؛ بنابراین انتخاب آن‌ها به نیت، طرز تلقی و قضاوت کسی بستگی دارد که از آن‌ها برای انتقال پیام خاصی استفاده می‌کند؛ زیرا کاربرد زبان، به‌ویژه واژگان، در تغییر ادراک مردم مؤثر است.

۵-۱. تعمیم‌شدگی واژگانی

تعمیم^{۲۰} را می‌توانیم فرآیند گسترش واژگانی معنی کنیم که رفتار، ویژگی‌ها و اعمال گروهی از خواص را به گروهی عام‌تر و بزرگ‌تر نسبت می‌دهد؛ به گونه‌ای که هدف بزرگ‌نمایی کردن است. تعمیم، آلوده کردن عوام به گناهی است که خواص مرتکب آن شده‌اند (Van Dijk, 1991: 170). هدف اساسی در فرآیند تعمیم‌شدگی، بزرگ‌نمایی کردن است؛ برای نمونه جورج بوش عمل گروهی از مسلمانان با نام القاعده را که رهبری آن‌ها را فردی با نام عثمانه بن لادن بر عهده داشت، از طریق تعمیم، به کل جامعه مسلمانان نسبت داد و آن‌ها را تروریست خطاب کرد. تکرار چنین راهکاری این تصور را ایجاد می‌کند که مسلمان بودن هم‌ردیف تروریست بودن است.

با بررسی گزارش‌های چند رادیوی مختلف از یک رویداد، این فرآیند را نشان می‌دهیم:
- «صدها تن از کویتی‌ها نسبت به کشتار مردم در بحرین تظاهرات به پا کردند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «هزاران نفر از مردم کویت با برپایی تظاهرات، کشتار مردم بحرین را محکوم کردند» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «ده‌ها نفر از مردم کویت، کشتار مردم در بحرین را محکوم کردند» (رادیو صدای

اسرائیل، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

با اندکی تأمل، درمی‌یابیم که در گزارش دوم از گزارش‌های بالا، فرایند تعمیم صورت گرفته است؛ یعنی عمل تعداد کمی که در دیگر گزارش‌ها ۱۱۰ نفر است، به گروه بسیار بزرگی (حدود هزار نفر) گسترش یافته است. این‌گونه تعمیم، بزرگ‌نمایی عمل گروهی معین است که از نظر تعمیم‌دهنده عملی مثبت به شمار می‌رود. در مورد نمونه بالا، می‌توانیم به مربع ایدئولوژیکی بل و گرت اشاره کنیم که اضلاع آن را چنین برمی‌شمرند:

۱. بر اعمال خوب ما تأکید کنید؛

۲. بر اعمال بد آنها تأکید کنید؛

۳. اعمال بد ما را نادیده بگیرید؛

۴. اعمال خوب آنها را نادیده بگیرید (Bell & Peter, 1998: 33).

گزارش بالا ضلع اول مربع ایدئولوژیکی بل و گرت را هدف قرار داده است؛ یعنی عمل تظاهرکنندگان مورد تأیید ما است و آنها جزئی از ما هستند. تعمیم از طریق تأکید بر شمار تظاهرکنندگان نشان داده شده است. تحلیل گفتمان انتقادی که نظریه نقش‌گرایی آن را تأیید می‌کند، به دنبال کشف علت ظهور چنین ساختار خاص زبانی است؛ زیرا برای هر گزینش واژگانی می‌توانیم دلیل خاصی را اقامه کنیم و اینجا است که مسئله ایدئولوژی ابراز وجود می‌کند. تهیه‌کننده اخبار، ناخواسته یا تحت تأثیر افرادی که رسانه را کنترل می‌کنند، اعمال قدرت می‌کند و ایدئولوژی خاص خود را انتقال می‌دهد. با توجه به اینکه رسانه پخش‌کننده خبر، یک رسانه ملی و دولتی است، یک طرف آن دولت ایران و در طرف دیگر دولت آمریکا است که مورد اعتراض و خشم مردم قرار گرفته است. باور و پیش‌فرض ملت و دولت ایران این است که گروه مقابل، یعنی گروهی که مسئول کشتار مردم بحرین هستند، به دلیل ظلم و تهاجم، شایسته مبارزه هستند و حکومت آنها مشروعیتی ندارد؛ بنابراین از آنجا که مبارزه فیزیکی امکان‌پذیر نیست، رادیوی یاد شده از راهکارهای زبانی استفاده کرده است. هدف چنین رسانه‌ای متقاعد کردن طرف مقابل نیست؛ بلکه آگاه و بیدار کردن جوامع دیگر و مردم دنیا است که طرف مقابل ظالم و غاصب است. این رسانه می‌خواهد با استفاده از تعمیم به جهانیان بفهماند که این تنها ایران نیست که مخالف سیاست‌های آمریکا است؛ بلکه در جاهای دیگر نیز چنین مخالفتی با ظالمین هست.

در مورد گزارش‌های زیر که رادیوهای مختلف از رویدادها بیان می‌دارند نیز فرآیند تعمیم آشکارا دیده می‌شود:

۱. «شمار زیادی از وزیران و مقامات عالی‌رتبه بحریں در اعتراض به کشتار دسته‌جمعی مردم استعفا کردند» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «تعدادی از وزیران بحرینی استعفای خود را اعلام کردند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

۲. «صدها نفر از مردم عربستان با برپایی تظاهرات خروج نظامیان سعودی را از بحرین خواستار شدند» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «تعدادی از مردم عربستان خواستار خروج سربازان سعودی از بحرین شدند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

۳. «مردم مصر برای اصلاح قانون اساسی در یک همه‌پرسی شرکت کردند» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «میلیون‌ها مصری برای سرنوشت خود و آینده کشورشان به پای صندوق‌های رأی رفتند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

در مثال‌های بالا، فرآیند تعمیم آشکارا دیده می‌شود. در مثال اول از واژه «شمار زیادی» استفاده می‌شود؛ اما رادیوی دیگری این تعداد را کم می‌کند و از واژه «تعدادی» استفاده می‌کند تا عمل کشتار دسته‌جمعی مردم را چندان منفی جلوه ندهد. در مثال دوم نیز این فرآیند آشکارا دیده می‌شود. در جمله اول از مثال سوم، منبع از واژه «مردم مصر» استفاده کرده است تا نشان دهد که همه مردم مصر در انتخابات شرکت کردند؛ اما در جمله دوم از همین مثال، این تعداد تقلیل یافته است؛ زیرا منبع می‌خواهد نشان دهد تعدادی از مردم مصر در این انتخابات شرکت نکردند.

۲-۵. عبارات خطابی^{۲۶}

یکی از جنبه‌های گفتار که جامعه‌شناسان زبان از تحلیل آن‌ها بسیار بهره گرفته‌اند، استفاده از عبارت خطابی است. این پدیده در زبان‌ها و فرهنگ‌های متفاوت دیده شده است. همه زبان‌ها صورت‌های خطاب و قواعد مشخصی دارند که کاربرد درست آن‌ها را تعیین می‌کنند. هر بار که

گویشوران یک زبان کسی را صدا می‌زنند یا با بردن نامش از او حرف می‌زنند، بخشی از رابطه اجتماعی یا احساسات شخصی خود را نسبت به آن فرد بیان کرده‌اند (Van Dijk, 1991). عبارات خطابی ممکن است به صورت دوسویه یا یک سویه به کار روند. در حالت نخست، گویشوران یکدیگر را با اصطلاح واحدی مورد خطاب قرار می‌دهند (نام یا شهرت). این نشانه رابطه اجتماعی متقارن است که در آن هر دو طرف موقعیتی یکسان دارند (دوست، همکار و ...). در حالت کاربرد یک‌سویه، رابطه نامتقارنی وجود دارد که در آن تفاوت موقعیت طرفین آشکار است (معلم و دانش‌آموز یا پزشک و بیمار). در زبان‌های دنیا، هنگامی که شرکت‌کنندگان در موقعیت گفتار، مطمئن نیستند که از کدام عبارت برای خطاب استفاده کنند، از روش اسم‌گزینی^{۲۷} استفاده می‌کنند. انگلیسی‌زبان‌ها در این حالت از عبارت you استفاده می‌کنند.

«عبارات خطابی» در تحلیل خبر رسانه‌ها بسیار استفاده می‌شوند و نوع رابطه اجتماعی افراد را با یکدیگر نشان می‌دهند. به گزارش‌های زیر از رادیوهای مختلف توجه کنید:

- «قذافی می‌گوید قدرت‌های غربی، حق دخالت در بحران لیبی را ندارند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۹).

- «حاکم لیبی دخالت غربی‌ها را در بحران این کشور نمی‌پذیرد» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۹).

به نظر می‌رسد نحوه خطاب در گزارش اول، تنها به صورت نام خانوادگی، ناشی از فاصله و فاقد احترام لازم برای یک رئیس جمهور است. استفاده از واژه «قذافی» به‌تنهایی، در مقابل قدرت‌های غربی نشان می‌دهد که این فرد دیگر توان اداره آن کشور و بحران‌های موجود در آن را ندارد و باید از سمت خود کناره‌گیری کند؛ اما قدرت‌های غربی می‌توانند این بحران را آرام کنند. نحوه خطاب در گزارش دوم به صورت عنوان «حاکم لیبی» آمده است و در این گزارش، قذافی تا سرنگونی او حاکم است. هرچند این گزارش بحران موجود در کشور لیبی را نادیده نمی‌گیرد، مداخله غربی‌ها را نیز در آن کشور نمی‌پذیرد و به طور غیرمستقیم بیان می‌کند که ملت لیبی باید برای اداره کشور تصمیم بگیرند، نه غربی‌ها.

به نمونه‌های دیگری در مورد این راهکار زبانی توجه کنید:

- «معمّر قذافی به سران کشورهای غربی شدیداً حمله کرد و رئیس جمهور فرانسه را نادان لقب داد (رادیو صدای اسرائیل، ۱۳۸۹/۱۲/۲۵).

- «سرهنگ قذافی قدرت‌های غربی‌ها را به دخالت در امور لیبی محکوم کرد (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۵)
- «سرهنگ قذافی، حاکم لیبی، دخالت غربی‌ها را شدیداً محکوم و آن‌ها را نادان خواند (رادیو صدای ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۵).

۳-۵. واژگان‌شدگی افراطی^{۲۸}

یکی دیگر از راهکارهای گفتمانی که در خبر رسانه‌ها مورد بحث قرار می‌گیرد، فرآیند واژگان‌شدگی افراطی است؛ به این معنی که واژگان مورد استفاده در یک خرده‌گفتمان، در یک حوزه معنایی قرار دارند و به نوعی به هم نزدیک هستند (Van Dijk، 1991). این راهکار گفتمانی نشان می‌دهد که کاربرد واژگان در محور همنشینی^{۲۹} به گونه‌ای می‌تواند به کار رود که تصویری واقعی از یک رویداد را نشان دهد؛ به طوری که هریک از واژه‌ها می‌تواند در یک خرده‌گفتمان نقشی را ایفا کند تا تنها نگرش مورد نظر گوینده خبر را انتقال دهد. در این مورد گزارشی از رادیوهای مختلف را درباره یک رویداد ارائه کرده‌ایم که در آن آشکارا استفاده از راهکار واژگان‌شدگی افراطی که یک راهکار کلامی است، دیده می‌شود:

- «مسلمانان مقیم انگلیس با تجمع مقابل سفارتخانه‌های بحرین و عربستان در لندن کشتار مردم بحرین را محکوم کردند» (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

- «در پی کشته شدن شش نفر و زخمی شدن ده‌ها تن در بحرین، هزاران نفر مسلمان انگلیسی در مقابل سفارت بحرین در لندن تظاهرات کردند» (رادیو ایران، ۱۳۸۹/۱۲/۲۷).

در دو گزارش بالا، فرآیند واژگان‌شدگی افراطی دیده می‌شود؛ به طوری که در گزارش اول انتخاب واژگانی از قبیل «تجمع مسلمانان» و «محکوم کردن» قابل توجه است. واژه «مقیم» در این گزارش نشان می‌دهد که بیشتر مسلمانان، نه تعداد کمی از آن‌ها، در انگلستان و شاید کشورهای دیگر ساکن شده‌اند. در گزارش دوم این تعداد کمتر از تعدادی هستند که در گزارش اول بیان شده است؛ یعنی به هزاران نفر کاهش یافته است. گزارش اول در حوزه افراط و گزارش دوم در حوزه تفریط، ابهام ایجاد کرده‌اند. همچنین، در گزارش دوم از واژه «مقیم» استفاده نشده است؛ بلکه آن تعداد از مسلمانان را اهل انگلیس نشان داده است. واژه «در پی» علاوه بر اینکه نشان‌دهنده تقدم و تأخر زمانی است (تظاهرات مسلمانان بعد از کشته

و مجروح شدن بحرینی‌ها روی داده است)، بیانگر نوعی رابطه‌ی علی و معلولی است (تظاهرات مسلمانان به دلیل کشتار مسلمانان بحرینی صورت گرفته است).

گزارش زیر از رادیو آمریکا درباره‌ی حاکم لیبی، استفاده از این فرآیند واژگانی را نشان می‌دهد:

- مدتی هست که فردی خودکامه بی‌توجه به حوادث پیرامون خود از تمامی خطوط قرمز می‌گذرد. او در چنگ خودبزرگ‌بینی اسیر است و به انجام حساب و کتاب‌های منطقی از هزینه و فایده قادر نیست. او در میان خشم و ترس گرفتار است و می‌خواهد که فقط ویران کند، حتی اگر این ویرانی به ویرانی خودش منجر شود (رادیو صدای آمریکا، ۱۳۹۰/۱/۲۵).

در گزارش بالا، از فرآیند واژگان‌شدگی افراطی استفاده شده است و استفاده از واژه‌های نزدیک به هم کاملاً آشکار است. واژه‌هایی مانند «فرد خودکامه»، «عبور از خط قرمز»، «خودبزرگ‌بینی»، «غیرمنطقی»، «خشم و ترس» و «ویرانی» در یک حوزه‌ی معنایی قرار دارند و هریک القاء‌کننده‌ی دیکتاتوری، وحشت، خشم و ترس و نیازمند احتیاط هستند. ساده‌ترین تصویر و تعبیر و تفسیری را که این واژه‌ها ارائه می‌دهند، در قالب این جمله می‌توانیم بیان کنیم: «فردی دیکتاتور، با عبور از خط قرمز، خودبزرگ‌بینی و خشم و وحشت به دنبال ویرانی است». استفاده از جمله «حتی اگر این ویرانی به ویرانی خودش منجر شود» نیز نشان می‌دهد که فردی که به خود رحم نمی‌کند، به دیگران هم رحم نخواهد کرد. گزارشگر این رادیو خواسته است تأکید خود را بر واژه‌های دیکتاتوری، خشم، ترس و وحشت، برجسته‌تر کند. اطلاعات منفی و به تبع آن‌ها، نظرهای منفی در مورد ما ممکن است در رویارویی‌های خشونت‌آمیز ناگفته بمانند. این گزارش علاوه بر اینکه قذافی را فردی کاملاً شرور معرفی می‌کند، در مقابل، آمریکا و غرب را کاملاً خوب نشان می‌دهد و به طور غیرمستقیم اشاره می‌کند که ما (آمریکا و غرب) هرگز قذافی را تحریک نکردیم؛ بنابراین از بمباران تروریستی تریپولی توسط نیروی هوایی ایالات متحده که کودکان بی‌شماری در جریان آن کشته شدند، حتی یادی هم نمی‌شود؛ هرچند در عبارت «به ویرانی خودش منجر شود» به طور غیرمستقیم به این مسئله اشاره کرده است که حملات ما به دشمنانمان همیشه نتیجه‌ی تحریک آن‌ها و قابل توجیه است.

۶. نتیجه‌گیری

نگارندگان باور دارند که چنین تحقیقی در ارتباط با رویدادهای متعدد در رسانه‌ها بر این

فرض استوار است که رسانه‌ها گونه‌های متفاوتی از واقعیت را نمایان می‌کنند؛ یعنی ایدئولوژی، جهان‌بینی، باور و عقاید افراد یا گروه‌ها در قالب ساختار زبان ایفای نقش می‌کند و در این میان، زبان نقش میانجی را ایفا می‌کند. دلیل اینکه تصاویر متعددی از واقعیت در جهان خارج ترسیم می‌شود این است که هر شخصی ممکن است از زاویه دید خود و با توجه به تجارب و خواسته‌های خود رویدادی بنگرد که با شخص دیگر کاملاً متفاوت است. اینکه یک رویداد به طرق مختلف زبانی ارائه می‌شود، نشان‌دهنده تأثیر عوامل غیرزبانی بر زبان خبر است؛ یعنی مجریان خبر نسبت به زبان خبر حساس هستند و می‌خواهند ساختارهای زبانی خاصی ظهور کند که در راستای سلیقه‌های فردی یا اجتماعی آن‌ها باشد. در این پژوهش به بررسی تأثیر عوامل غیرزبانی بر انتخاب واژگان در رسانه‌های گروهی پرداختیم و از آنجا که رسانه‌های متعددی، چون رادیو، روزنامه، تلویزیون، اینترنت و ماهواره وجود دارد که از نظر نوع و تعداد مخاطب با یکدیگر متفاوت هستند، هر یک به صورت جداگانه می‌تواند مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرند؛ برای مثال در بررسی خبر تلویزیون، می‌توان باهم‌آیی تصویر و صدا و تأثیر آن بر بیننده را تحلیل کرد یا در بررسی خبر یک روزنامه، نوع خط‌نویساری، آرایش واژه‌ها و صفحه‌بندی و نقل‌قول‌های به کار رفته در آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

۷. پی‌نوشت‌ها

1. critical Discourse Analysis
2. news
3. lexical - generalization
4. address terms
5. over-lexicalization
6. choice
7. reality
8. point of view
9. Chomsky's Transformational-Generative Grammar
10. situational context
11. media discourse
12. theoretical framework
13. functionalism
14. text

15. system
16. function-based
17. experiential metafunction
18. interpersonal metafunction
19. textual metafunction metafunction
20. theme
21. rheme
22. cohesion
23. systemic- functional
24. M. K. Halliday
25. generalization
26. address terms
27. denominalization
28. over- lexicalization
29. syntagmatic
30. point of view

۸. منابع

- آقاگل‌زاده، فردوس (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۸۹). *تحلیل گفتمان‌های رادیو: بر پایه نظریه‌ها و راهبردهای زبان‌شناسی*. تهران: دفتر پژوهش‌های رادیو، طرح آینده.
- _____ (۱۳۸۱). *مقایسه و نقد رویکردهای تحلیل کلام و تحلیل کلام انتقادی در تولید و درک متن*. رساله دکتری زبان‌شناسی همگانی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- آقاگل‌زاده، فردوس؛ رضا خیرآبادی؛ ارسلان گل‌فام و عالیه کامبوزیا (۱۳۹۰). «انگاره زبان‌شناختی نگارش و گزینش خبر: رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی». *مجله جستارهای زبانی (پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی سابق)*. د ۳، ش ۴، اسفند ۱۳۹۱، صفحه ۲۵-۴۲.
- فرحبخش، حامد (۱۳۸۰). *بررسی نحوه نگرش مطبوعات ایران به مواد مخدر و اعتیاد*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علامه طباطبائی
- یارمحمدی، لطف‌الله (۱۳۸۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. تهران: هرمس.

Reference:

- Aghagolzade, F. (2002). *Comparison and Review of Discourse Analysis and Critical Discourse Analysis Approaches in Text Production and Perception*. Ph.D Dissertation in Linguistics. Tehran: TMU [In Persian].
- -----, (2006). *Critical Discourse Analysis*. Tehran: Emi Va Farhangi Publications [In Persian].
- -----, (2010). *The Discourse Analysis of Radio: On Linguistic Theories and Approaches*. Tehran: The Center of Radio Researches [In Persian].
- -----; R. Kheirabadi; A. Golfam & A. Kambuziya (2011). "The Linguistic Pattern of Writing and News Selection: Critical Discourse Analysis Approach". *Journal of Language Related Research (Former Comparative Language and Literature Research)*. Vol. 3. No. 4. pp. 25-42 [In Persian].
- Bell, A. & P. Garrett (1998). *Approaches to Media Discourse*. Oxford: Blackwell Publisher.
- Berger, P. L. & T. Luckmann (1967). *The Social Construction of Reality*. Latimer Trend & Co. Ltd Plymouth.
- Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London and New York: Longman.
- -----, (1992a). *Discourse and Social Change*. Cambridge :Polity Press.
- -----, (ed.) (1992b). *Critical Language Awareness*. London :Longman.
- Farahbakhsh, H. (2001). *The Study of Iranian Press Attitude to Drugs and Addiction*. M.A. Thesis. ATU [In Persian].
- Halliday, M. A. K. (1985). *An Introduction to functional Grammar* (1st Edn); London Edward Arnold.
- -----, (1994). *An Introduction to Functional Grammar* (2nd Edn); London: Edward Arnold.
- ----- & Ch. Matthiessen (2004). *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd Edition. London: Edward Arnold Publishers Ltd.

- Van Dijk, T. (1992). *Context Models in Discourse Processing*. in Herre Van Oostendorp and Susan.
- ----- (1992). *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press Limited.
- ----- (1991). *Racism and the Press*, in Robert Miles, ed. *Critical Studies in Racism and Migration*. New York: Rotledge.
- Yarmohammadi, L. (2004). *Popular and Critical Discourse Studies*. Tehran: Hermes [In Persian].

Archive of SID